

П.Д.ЮРКЕВИЧ ПРО СУТНІСТЬ ОСВІТИ

У праці «Розум за вченням Платона та досвід за вченням Канта» П.Юркевич порушує важливу проблему сутності освіти, зокрема університетської. На цей час вже видано його «Читання про виховання» та «Загальні основи методики», в яких він заявляє про себе як про прихильника концепції формальної освіти і дає її власне бачення. Але педагогічні інтереси П.Юркевича визначилися ще раніше. Як він писав в одному зі своїх щоденників, педагогіка завжди була його пристрастю. Вже у «Серці» прозвучав цей мотив. Характерно, що з'явився він у зв'язку з іншим, — мотивом про зустріч знання з вірою, що відбувається у філософії¹. У педагогіці ж можна тільки знайти «практичні початки, які зближували б область віри з областю науки»². Тут, на наш погляд, П.Юркевич визначає коло і мету своїх наукових пошуків. Безсумнівно, що звернення до цих проблем зазнало впливу «духу часу», «характеру епохи», про які Юркевич так стримано й відчужено пише в «Матеріалізмі та завданнях філософії», і з відтінком гіркоти висловлюється в «Розумі та досвіді».

У 50 — 60-х роках ХІХ ст. питання про загальну та професійну освіту було одним з животрепетних. Це було результатом захоплення німецькою педагогікою і пошуками загальнолюдського ідеалу. Для П.Юркевича ці «животрепетні» проблеми були, перш за все, проблемами духовними: не випадково ключовий параграф «Читань про виховання» має назву «Освіта духу як вимога педагогії». Для Юркевича, як мислителя послідовного, розгляд цих проблем пов'язаний із розв'язанням питань про те, по-перше, що таке дух людський за своїми проявами та за своєю сутністю і, по-друге, як впливає і

¹ Див.: Юркевич П.Д. Вибране. — К., 1993. — С. 72.

² Там же. — С. 114.

повинна впливати освіта на дух. П.Юркевич не пропонує тут чогось нового. Як християнська виховна традиція, так і німецька педагогіка, що прагнула осмислити її за законами розуму, мають за мету саме духовне становлення особистості в освітньому процесі. Щодо П.Юркевича, то у своїй філософсько-педагогічній концепції він намагається узгодити духовні досягнення ХІХ ст. з істинами православної віри.

У розумінні П.Юркевича дух «є чимось більшим, ніж свідомість, ніж пізнавальна діяльність; він є існуючим предметом, реальною субстанцією, яка у своїх діях містить значно більше, ніж може увійти до свідомості»³. Стани й дії цієї реальної субстанції цікавлять філософа, коли він розмірковує про освіту та її сутність. Що приховано під простим визначенням: «Освіта — розвинуті смак, совість, мислення»? Ключ до його розуміння ми знаходимо у «Читаннях про виховання»: «Освічений дух, крім численної кількості корисних відомостей і добрих звичок, містить і усвідомлює в собі такі образи або взірці, за якими він у кожному окремому досвіді відрізняє істину від помилки, добро від зла, прекрасне від потворного»⁴. Як бачимо, поруч із корисними знаннями та добрими звичками йдеться про прийняті особистістю образи чи зразки, тобто про віру. Але чи є рівнозначними всі ці елементи? З приводу цього питання у П.Юркевича виникає діалог з німецькими педагогами, перш за все, з Гербартом. Немовби всупереч його метафоричному образу освіти у вигляді кулястої структури, що ширяє у просторі, П.Юркевич висуває думку про «опірний пункт» особистості. За відміною в образотворчих засобах (легка куля, що тільки підлітає під ударами долі, та дещо таке, що перебуває у спокої) приховується і різниця у змісті. Якщо для Гербарта освіта тримається «на нитках багатостороннього інтересу»⁵, то для Юркевича «задушевна віра в Бога і любов до Нього» є опертям й охорономцем особистості⁶. Віра, за Юркевичем, дає ті «крила душі», без яких особистість не здатна до творчого ширяння.

Усі ці питання стосуються «початків освіти», тобто її вихідних позицій і настанов. Такі початки П.Юркевич знаходить у платонівській ідеї і фіхтеанському принципі «Я». На

³ Там же. — С. 9.

⁴ Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — М., 1865. — С. 122-123.

⁵ Див.: Гербарт И.Ф. Избранные педагогические сочинения. — Т. 1. — М., 1940. — С. 178-181.

⁶ Див.: Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — С. 207.

думку П.Юркевича, ці освітні початки є протилежними, більше того, їх протилежністю зумовлена відмінність православної і протестантської педагогіки⁷.

Освіта, заснована на платонівській ідеї об'єктивного блага, що підкоряє собі особистість, передбачає подолання суб'єктивності думок, почуттів, споглядань. Але чи не є таке подолання суб'єктивності насильством над еством людини? Як помічає П.Юркевич, «темним є це поняття природи й у відношенні до духу йому протистоїть ідея свободи»⁸. Для філософа таке подолання суб'єктивності здається природним. По-перше важливою психологічною особливістю дитинства він вважає те, що воно «є глядачем світу і глядачем найнеупередженішим, однаково уважним до всіх великих і дрібних явищ»⁹. По-друге людському мисленню притаманне не тільки мати, сприймати досвід, який викликає конкретні душевні стани, але ще й критикувати свою емпіричну свідомість і душевні стани, що виникли під дією емпірії. Підвалину цієї критики становить знання ідеалів, здібність логосу¹⁰. Отже, «зняття суб'єктивності» через освіту — це підтримка природних якостей дитячого сприйняття світу й критичної форми самосвідомості. Але у перебільшенні критичного моменту в освіті приховується небезпека: він «часто виявляється рішучим зреченням від усього, що здобуто людським духом»¹¹. Це черевате скептицизмом і нігілізмом. Тому освіта не може складатися тільки з одного прийняття ідей і зразків особистістю й критики свого досвіду за цими зразками.

П.Юркевич не називає автора ще одного «начала освіти», яке він вважає необхідним і дуже важливим: «Немає сумніву, що особистий рефлекс і культура особистих сил складають суттєву умову вічного прогресу й удосконалення»¹². Як вже зазначалося, підґрунтям і умовою «особистісного рефлексу» є засвоєння зразків. Але Юркевич пише ще про «культуру особистісних сил». Цей вислів узятий ним з педагогіки Канта

⁷ Див.: Юркевич П.Д. План и силы для первоначальной школы // Журнал Министерства народного просвещения. — 1870. — Март. — С. 108.

⁸ Юркевич П.Д. Методика (Древние языки, краткая характеристика различных методов обучения и пр.) // Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — 354 (Муз. 818 в). — № 4. — Арк. 1.

⁹ Юркевич П.Д. Курс общей педагогике с приложениями. — М., 1869. — С. 47.

¹⁰ Див.: Юркевич П.Д. Вибране. — С. 168.

¹¹ Юркевич П.Д. Философские произведения. — М., 1990. — С. 195.

¹² Юркевич П.Д. План и силы для первоначальной школы. — С. 108.

і розуміється як «вправлення душевних сил»¹³, внаслідок якої освіта стає «другою природою» людини. Не вдаючись до фізіологічних і психологічних подробиць, спробуємо з'ясувати, що приховується під цією «другою природою».

Під «першою природою» розуміється тілесна організація людини, її органи чуттів, через які людина сприймає явища навколишнього світу. Але органи чуттів самі по собі не обумовлюють багатства й напруженості душевного життя, хоч і впливають на його інтенсивність. З цього приводу Юркевич зазначає: «Наше душевне життя на своєму початку дуже бідне, просте й нерізноманітне; тільки виховання, освіта, розвиток, що залежить від його взаємодії із зовнішнім світом, народжує ті численні та складні форми, що ми їх знаходимо з зрілій душі»¹⁴. Іншими словами, освіта передбачає розвиток певних форм душевного життя як наслідків і напрямків від її історії. Вони впливають на органи почуттів «першої природи» у такий спосіб, що відчуття, породжені впливом зовнішнього світу, «повинні просякнутися ці форми, .. зачепитися за них, щоб досягти цілковитої свідомості»¹⁵. Юркевич навіть називає їх «немовби особливими, похідними від утворених органами почуттів»¹⁶.

Але в понятті природи духу протистоїть ідея свободи. Чи слід тлумачити це так, що освіта суперечить свободі особистості? Навпаки, прийняття, засвоєння норм, зразків і законів визволяє особистість від «внутрішньої суб'єктивності», від мук пристрастей і бажань, дає їй душевний лад і свободу «пожити заради себе»¹⁷, а органи почуттів, «другої природи», розвинуті форми душевного життя, визволяють «від сліпого впливу речей на нашу свідомість»¹⁸. Особистість отримує можливість «прислухатися до себе», виявити найважливіше у своєму внутрішньому світі, звернути на нього увагу. Це ніщо інше, як шлях до розвитку індивідуальності. Для П.Юркевича це дуже важлива тема, пов'язана з освітою. Для того, щоб зрозуміти, як відбувається становлення індивідуальності в її процесі, необхідно з'ясувати, що саме в людині є носієм індивідуального.

¹³ Див.: Иммануил Кант о педагогике (пер. С.Любомудрова). — М., 1896. — С. 50.

¹⁴ Юркевич П.Д. Философские произведения. — С. 429.

¹⁵ Там же. — С. 421.

¹⁶ Там же. — С. 425.

¹⁷ Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — С. 157.

¹⁸ Юркевич П.Д. Философские произведения. — С. 423.

За П.Юркевичем, індивідуальність безумовно належить душі, хоча частково і залежить «від більшої тонкості, правильності та швидкості, з якими один тілесний орган передає душі враження, перевищуючи у цьому відношенні інші органи»¹⁹. Серед форм душевного життя Юркевич особливо виділяє уяву і підкреслює: «Жива й своєрідна індивідуальність кожного особистого духу, як і духу національного, .. мають своє наочне підґрунтя в переважаючій будові й спрямуванні уяви»²⁰. В руках уяви знаходять відбиток риси тілесної організації, індивідуальні досвіди, характерні особливості країни, її природа й історія.

Отже, становлення індивідуальності відбувається в процесі взаємодії людини з навколишнім світом не тільки у сфері раціонального, але й у сфері емоційного. Ми бачимо, що П.Юркевич пов'язує індивідуальне в особистості з національним в освіті. З 60-х років минулого століття проблема національної освіти завжди була актуальною. Її висунув К.Д.Ушинський, і ентузіазм російської педагогічної громадськості щодо її розв'язання був не меншим, ніж ентузіазм у Німеччині з цього приводу. П.Юркевич вважає, що філософською ідеєю, яка стала підвалиною концепції національної освіти, був принцип-Я Фіхте. Але національна освіта, заснована на цьому принципі, уможливило замах на свободу особистості. На думку П.Юркевича, патріотизм Фіхте не випадково перетворювався на фанатизм, коли йшлося про питання освіти. Прагнення «все покласти через Я і для Я» позбавляє особистість опори, об'єктивної мети самовдосконалення. Для П.Юркевича ж ясно, що самовдосконалення саме по собі позбавлене смислу, позаяк прагнення до нього стає значущим для нас тільки в системі моральних цінностей, що лежать поза Я²¹. Звідси, за Юркевичем, Фіхте змушений говорити про «колективне Я нації», щоб задовольнити прадавню потребу людини в джерелах загального розуміння, підмічену Гербартом. Але оскільки становлення Я нації відбувається серед інших Я, у боротьбі, остільки воно повинно бути монолітним і несуперечливим, тобто потребує штучної обробки особистісних Я. У такій площині розмови про свободу особистості втрачають сенс. Умовою цієї свободи П.Юркевич бачить дотримання загальнолюдського ідеалу, втіленого у

¹⁹ Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — С. 22.

²⁰ Там же. — С. 62.

²¹ Див.: Юркевич П.Д. Вибране. — С. 99.

християнстві. Це не означає, однак, що філософ був прихильником космополітизму. Навпаки, він підкреслював, що освіта може бути тільки національною, оскільки все дійсне необхідно снує як окреме²². Національна освіта повинна увібрати все найкраще, що є в народі. В усіх інших випадках етнічне має поступитися загальнолюдському²³.

Як вирішувалась ця проблема? К.Ушинський бачив шлях до її розв'язання у навчанні рідною мовою, а також у вивченні дещо туманного «духу народного». П.Юркевич вважав, що особистість набуває національних особливостей не під впливом раціонального, а у взаємодії з навколишнім світом, коли вона входить до нього й переносить його до себе, щоб відчутти його, споріднитися з ним. Тому освіта повинна починатися з наочного навчання, своєрідну концепцію якого П.Юркевич розробив, а продовжуватися засвоєнням вітчизняної історії й рідної мови.

Необхідно підкреслити, що в мотиві індивідуальності освіти звучить турбота-заклик до обережності, до того, щоб в освіті «друга» природа не увійшла у протиріччя з «першою». Вони повинні злитися якомога природніше, й тоді освіта буде здаватися радістю та благом, здатним посилити унікальність особистості²⁴.

Важливим, на наш погляд, є також обґрунтування П.Юркевичем тези про моральнісний характер освіти, про освіту як добродієність. У філософсько-педагогічних студіях з цього приводу Юркевич осмислює й конкретизує формулу Гербарта: те, в який спосіб визначається коло думок вихованця, повинно особливо турбувати вихователя, позаяк із думок випливають почуття, а з них — принципи та вчинки²⁵. У П.Юркевича «принципи» Гербарта замінені на «потреби і прагнення»²⁶. Мабуть, мислителю важливо те, що «коло думок», «відомості» перетворюють всю особистість, а не тільки впливають на формування принципів розуму. Дослідника хвилює питання, *яким чином* визначається коло думок, і які почуття, потреби і вчинки з нього випливають. Воно пригортає увагу тому,

²² Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями. — С. 25.

²³ Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — С. 63.

²⁴ Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями. — С. 67, 81.

²⁵ Див.: Герbart И.Ф. Избранные педагогические сочинения. — Т. 1. — М., 1940. — С. 153.

²⁶ Див.: Юркевич П.Д. Выбраное. — С. 99.

що допомагає зрозуміти, як відбувається олюднення людини а саме цим і цікава освіта П.Юркевичу. В педагогічних працях він намагається збагнути таємницю морального вдосконалення особистості і його залежність від якості та змісту знань. І, здається, він її розкриває. Ключ до неї він бачить у релігійності навчання, під якою розуміється ставлення до всього істинного й доброго як до священного. Воно повинно бути предметом безумовного вибору вчителя. Але це можливо тоді, коли останній в кожній науці за зовнішнім світом бачить світ вищий, духовний. Знання такого роду розвивають у людині здатність до засвоєння ідеального боку життя, породжують ідеальні почування, найвищі прояви гуманності. І навпаки, знання, що позбавлені духу релігійності, що засвоєні як відокремлені правила, як відомості про потреби й засоби їх задоволення, породжують почування егоїстичні, такі, що не ведуть людину до вершин людяності, а залишають її «частиною матеріальної природи», «механічним рушієм речей».

За Юркевичем, покликання людини поєднати у собі весь світ здійснюється в освіті. Вона повинна зібрати до купи людину, що має «три темпераменти: природний, історичний, вічний. Цей розподіл відповідає ідеям індивідууму, світу, розуму, вони відображаються у звичках індивідуума, в переконаннях світу, у пізнанні розуму про вище призначення й веде до таких завдань, як: навчання, освіта, просвіта. Людина є малим світом, вона поєднує у собі природу, людство й Божество»²⁷. Цією майже дослівною цитатою з преп. Максима Сповідника П.Юркевич, на наш погляд, прагне підкреслити, що освічена людина відбиває весь світ у собі, набуваючи якості мікрокосму.

Як отримуються ці якості, або що є факторами освіти? Особа несе відбиток особливих якостей тих діячів, що впливають на її освіту»²⁸, — зазначає П.Юркевич. Він перераховує цих «діячів». По-перше, природне середовище. Дослідник відзначає: «Земля є великим виховним домом для людства, в якому провидіння вказало кожному народу його місце й школу його розвитку»²⁹. По-друге, «форми загального духу, чи загальної волі» — сім'я, суспільство, держава, церква. Вони підкоряють і змінюють часткову волю, змушуючи людину діяти

²⁷ Юркевич П.Д. Методика... — Арк.1 (зв.).

²⁸ Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями. — С. 81.

²⁹ Юркевич П.Д. Методика... — Арк. 2.

Відповідно з тими ідеалами, які визнані й втілені в них³⁰. Саме вони створюють природні умови для появи доброчесності, оскільки «найвищою чеснотою є та, що не знає, як звать її, що засвоюється, як мова, зі спілкування з людьми й речами, а не з граматики й лексики»³¹. По-третє, знання. Для Юркевича природно, що не всяке знання сприяє становленню освіти. Якосями специфічно освітнього знання є:

1. Нормативність. («Ми повинні знати тільки те, що гідне нашого моральнісного й богоподібного ества»³².)

2. Функціональний характер. («Подавати учню такі відомості, які... вкорінюються в його душу й переходять або з пам'яті до його серця, або зі знання до мистецтва»³³.)

3. Естетичний характер. («Усі відомості повинні подаватися як словесні твори»³⁴, тобто мати закінчений, злагоджений вигляд, не набуваючи при цьому розважального характеру.)

Ще одним важливим фактором освіти П.Юркевич вважав учителя. Ця думка проходить повз усі його педагогічні твори.

Отже, природа, загальна воля соціальних інститутів, знання і вчитель — ось ті основні, на думку П.Юркевича, фактори, що впливають на освіту.

Що ж формує освіту особистості? Освіта самодіяльна, і тому П.Юркевич розглядає її як процес створення способу життя, що містить у собі всі шаблі становлення особистості — «рослинний», тілесний, свідомий і творчий. «Людина розвинула себе, як рослина; відкрила саму себе, як істота свідомо; вона повинна винайти методи життя і знання, як істота розумна»³⁵, — у цьому педагогічному осмисленні вислову св. Григорія Нисського з'являється новий акцент, якого не було в ранніх творах П.Юркевича. Зараз філософ прагне дати більш чітке визначення духу і вбачає у свідомості лише форму його прояву. Справжньою силою його дії є енергія, воля; змістом його буття — творчість. Звідси цілком зрозуміло, чому основами організації освітнього процесу П.Юркевич вважає діяльність і природність. Філософ наполягає на тому, що школа є не місцем

³⁰ Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями. — С. 212.

³¹ Там же. — С. 90.

³² Юркевич П.Д. Вибране. — С. 99.

³³ Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — С. 181.

³⁴ Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями. — С. 227.

³⁵ Там же. — С. 195.

навчання, а місцем занять і вправ юнацтва³⁶. Форми мислення й діяльності, які виробляє особистість, є набагато важливішими, ніж знання. Хоч Юркевич і був прихильником формальної освіти, все ж він наголошує на неприпустимості нав'язування готових форм мислення, діяльності й мови. Процес освіти повинен моделювати природний процес пізнання й починатися з любові, зі щирого інтересу до дійсності, притаманного дітям. З вільних досвідів і споглядань, з вивчення реальності за уявою й участю серця. Його продовженням має бути аналіз досвіду, що призводить до усвідомлення незнання, до віри в Бога і необхідності послуху перед авторитетом науки й учителя, закінченням — побудова цілісного кола думок (за законами логіки), уяви (за законами краси й гармонії), почуттів (за законами добра), вчинків (за законами справедливості)³⁷. Отже, освіта неможлива без віри й участі серця. Пізнання і любов у ній є нерозривними. На цій тезі П.Юркевич наполягає, коли говорить про вивчення рідної мови в школі. Для нього цей пункт є принциповим, оскільки слово — це «художня оправа духу, що розмовляє»³⁸. Удосконалюючи мову, людина засвоює культуру й історію свого народу як частини людства. В ній вона пізнає себе, відображаючи діяльність свого розуму й серця, а це потребує духовних пошуків і натхнення.

У філософсько-педагогічній спадщині П.Д.Юркевича ми знаходимо чітку, органічну і національно-своєрідну концепцію освіти. В термінах психології й педагогіки він прагне висловити істини Євангелія і вчення св. Отців. Він розуміє освіту як шлях спасіння, адже «зняття суб'єктивності», за своєю сутністю, співзвучне євангельському поклику «відмовитися від себе». Звідси ж зростає тема збереження душі. Розглядаючи освіту як унікальний шлях удосконалення духу за вічними законами істини, добра й краси, на ґрунті широких досвідів дійсності, П.Юркевич здійснює прагнення за допомогою «практичних початків педагогіки» зблизити віру з наукою.

³⁶ Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — С. 152.

³⁷ Див.: Юркевич П.Д. Курс общей педагогике с приложениями. — С. 263-272.

³⁸ Юркевич П.Д. Чтения о воспитании. — С. 146.